

Seyyahların Gözüyle İslam Maliye Tarihi: İbn Cübeyr Seyahatnamesi

Şahin Yeşilyurt*

Received: 13.04.2022

Accepted: 22.07.2022

DOI: 10.54427/ijisef.1103107

Type: Research Article

Öz

Günümüzde İslam ekonomisine yönelik yoğun bir ilgi olduğu aşikardır. Ancak bu yoğun ilgi, maalesef sadece İslami finans gibi belirli alanlara odaklanmakta ve literatürde İslam maliye tarihi göz ardı edilmektedir. Bu yönüyle İslam maliye tarihi açısından, literatürde bir boşluğun olduğunu söylemek mümkündür. Bu boşluğun giderilmesine bir nebze katkı sunmak maksadıyla mevcut çalışma, İbn Cübeyr'in seyahatnamesini İslam maliye tarihi perspektifinden ele almaktadır. İbn Cübeyr, bu seyahatnamede kamu gelirlerinden kamu giderlerine ve kamu maliyesinin idaresine kadar kamu maliyesini oluşturan unsurlar hakkında önemli değerlendirmelere yer vermiştir. Özellikle ağır vergiler ile vergi mükelleflerine yönelik haksız uygulamalar, İbn Cübeyr'in şiddetle eleştirdiği konular olmuştur. Örneğin, İbn Cübeyr hacılara yönelik uygulanan gümrük vergileri hakkında *iğrenç, kahrolası ve lanet* gibi tanımlamalar kullanmıştır. Diğer yandan kamu harcama türleri üzerinde de ayrıntılı bir şekilde duran İbn Cübeyr, kamu harcamalarının finansmanı konusunda gerek vakıflar gerekse toplumda bulunan varlıklı kişiler tarafından yapılan harcamalara büyük bir önem atfetmiştir. Netice itibarıyla, kamu harcamalarının finansmanında istifade edilen bu kaynakların günümüz ekonomisi açısından da önemli katkılar sunabileceği düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: İslam Maliye Tarihi, Seyahatname, İbn Cübeyr.

Jel Kodları: N00, Z12; H20

The History of Islamic Public Finance through the Eyes of Globetrotter: The Travels of Ibn Jubair

Abstract

This study examines the travel book written by Ibn Jubair in terms of Islamic public finance history. There is an intense interest in Islamic economics today. However, this interest unfortunately only focuses on certain areas such as Islamic finance by neglecting the history of Islamic public finance. Therefore, there is a gap in the literature in terms of Islamic public finance history. To contribute to the filling of this gap, the present study deals with Ibn Jubair's travel book from the perspective of Islamic public finance history. In his book, Ibn Jubair argued the elements that make up public finance, from public revenues to public expenditures and the administration of public finances. Heavy taxes and unfair practices against taxpayers were the subjects that Ibn Jubair strongly criticized. Ibn Jubair, for instance, used definitions of *heinous, damned, and iniquitous* about customs duties on pilgrims. On the other hand, Ibn Jubair, who also elaborated on the types of public spending, attached great importance to the spending made by foundations and wealthy people in the society for financing public spending. As a result, it is regarded that these resources used in the financing of public spending can also contribute significantly to today's economy.

Keywords: History of Islamic Public Finance, Travels, Ibn Jubair.

Jel Codes: N00, Z12; H20

* Doktor Öğretim Üyesi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Maliye Bölümü, Maliye Tarihi Anabilim Dalı, shnyslyrt@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-2193-8052>

Giriş

Günümüzde İslam ekonomisine yönelik yoğun bir eğilimin bulunduğu aşıkardır. Bu eğilimin sadece Müslümanların çoğunlukta olduğu ülkelerde değil; aynı zamanda dünya genelinde de yaygınlaştığını söyleyebiliriz. Bu değerlendirmeyi son dönemlerde İslam ekonomisine yönelik açılan eğitim programlarının sayısının artışının yanı sıra bu alanda çıkarılan akademik dergilerde ve neşredilen kitaplarda görmek mümkündür. İslam ekonomisine yönelik bu yoğun ilginin tam anlamıyla geniş bir perspektiften cereyan ettiğini söylemek oldukça güçtür. Örneğin İslam iktisat ve maliye tarihi, İslam iktisadi düşünce tarihi ile İslam maliye sistemi gibi konular nispeten göz ardı edilerek, mevcut ilginin ekseriyetle İslami finans konularına yönelik olduğu açıktır. Bu yönüyle ortaya koyulan çalışmalarda; bilhassa İslam iktisat ve maliye tarihi alanlarında, literatürde bir eksikliğin olduğu ifade edilebilir. Farklı bir deyişle mevcut literatür, İslami finans konularına ağırlık vermekte ve İslam iktisat ve maliye tarihi alanlarını göz ardı etmektedir.

Burada ilgili alanlarda çalışma olmadığı manası çıkmamalıdır. Aksine literatürde İslam iktisat ve maliye tarihi alanlarında çalışmaların varlığı ortadır. Meşhur İslam alimi İmam Ebu Yusuf'un iktisadi ve mali görüşleri hakkında Kallek (1997), Özdemir (2013), Uslu (2013), Bal (2014) ve Yeşilyurt (2015) tarafından önemli çalışmalar kaleme alınmıştır. Benzer biçimde İbn-i Haldun'un iktisadi ve mali görüşlerini konu edinen çalışmaları şu şekilde sıralamak mümkündür: Gürkan (2013), Islahi (2015), Ağdemir (2021). Diğer yandan Maverdi'nin ve İmam Gazali'nin iktisadi ve mali görüşlerini konu edinen çalışmalara da literatürde rastlamak mümkündür: Kallek (2004a), Orman (2020), Yeşilyurt (2021). Belirtilen isimlere ve çalışmalara ek olarak İslam iktisat ve maliye tarihi ile düşünce tarihini bütüncül bir biçimde ele alan çalışmaların da literatürde mevcut bulunduğu bilinmektedir: Ghazanfar (1995), Sıddıki ve Ghazanfar (2001), Ghazanfar (2004), Kallek (2004b), Islahi (2014). Burada vurgulanmaya çalışılan husus, (İslami finans konularına nispeten) günümüzde İslam iktisat ve maliye tarihinin ihmal edildiğidir. Bu meyanda söz konusu çalışmanın temel inceleme konusu, daha önce iktisadi ve mali perspektiften araştırma konusu yapılmamış olan İbn Cübeyr'in iktisadi ve mali görüşlerini incelemektir. Böylece mevcut çalışmanın literatüre bir katkı sunacağı düşünülmektedir.

Farklı bir deyişle, İbn Cübeyr'in (d. 1145 - ö. 1217) kaleme aldığı seyahatnameyi konu edinen bu çalışma, yukarıda sözü edilen bu literatür eksikliğine dikkat çekmek, İslam iktisat ve maliye tarihini farklı bir pencereden düşünmek maksadıyla kaleme alınmıştır.¹ İbn Cübeyr,

¹ Bu incelemede, Mehmet Öztekin tarafından 2021 yılında tercümesi yapılmış olan eser dikkate alınmıştır. Bkz. İbn Cübeyr. (2021). *İbn Cübeyr seyahatnamesi Endülüs'ten Hicaz'a*. Tercüme Mehmet Öztekin, İstanbul: Nizamiye Akademi. Bu çalışmada tercüme esere başvurulmuş olması esasında çalışmanın temel kısıtıdır. Çünkü tercümede meydana gelen eksiklikler ve yanlışlıklar dolayısıyla doğrudan çalışmayı da olumsuz yönde etkilemiş olacaktır. Tercümesi yapılan eserin orijinal versiyonu için bkz. Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed el-Kinânî el-Belensî İbn Cübeyr, Rihletü İbn Cübeyr. Beyrut: Daru Sader. Ayrıca bu Eserin İngilizce tercümesi için bkz. Wright, W. (1907). *The travels of Ibn Jubair*. (Revised by M. J. De Goeje), Leyden: E. J. Brill. İbn Cübeyr'in seyahatnamesinin çevirisindeki farklılıklar için bkz. Bonebakker, S. A. (1972). Three manuscripts of Ibn Jubayr's Rihla. *Rivista degli studi orientali*, 47, 235-245.

seyahatnamesinde² (seyahat ettiği güzergâh Resim 1’de görülebilir) Sicilya’dan Ortadoğu’ya, Kuzey Afrika’ya, Anadolu’ya ve farklı bölgelere yapmış olduğu seyahatini kaleme almıştır. Bilindiği üzere bu ve benzeri seyahatnameler; devletler, ülkeler, şehirler ve toplumlar hakkında önemli bilgiler barındırmaktadır. Seyahatnameler bu bilgileri sunarken, bahsi geçen toplulukların özellikle iktisadi, mali ve devlet idaresi konuları hakkında da önemli bir muhtevayı içerebilmektedir. Bu yönüyle, örneğin Orman (2010), İslam ekonomisinin kaynaklarını sıralarken her ne kadar seyahatnamelere yer vermese de tarih ve coğrafya kaynaklarına büyük bir önem atfetmekte ve bu kaynakların İslam iktisat ve maliye tarihi açısından taşıdığı potansiyele vurgu yapmaktadır. Tarih ve coğrafya alanında ortaya koyulan kaynakların doğrudan iktisadi ve mali meseleler üzerinde odaklanan çalışmalar olmadığı bilirse de bu kaynakların gerek genel ekonomi gerekse vergi, kamu harcaması³ gibi mali konuları ihtiva ettiği yadsınamaz bir gerçektir. Bu yönüyle İbn Cübeyr’in seyahatnamesi de sıralanan bu alanlarda kıymetli bilgiler sunmaktadır.

Diğer yandan İbn Cübeyr’in seyahatnamesinin kaleme alındığı dönem, Schumpeter (1883-1950) tarafından “Great Gap” (Büyük Boşluk) olarak tasniflenen bir döneme denk düşmektedir. Bilindiği üzere Schumpeter (1997), 7. yüzyıl ile 13. yüzyıl aralığını insanlık tarihinde (ve tabii özellikle Avrupa tarihi açısından) büyük boşluk/karanlık çağ olarak adlandırmakta ve böylece bu dönemin inceleme konusu yapılmasına gerek dahi duyulmadığını ileri sürmektedir. Ancak bu dönem her ne kadar Avrupa için *karanlık bir dönemi* çağrışırsa da İslam toplumları açısından bu dönem *altın çağ* olarak tanımlanmaktadır.⁴ Özellikle İslam ekonomisi ve maliyesi alanlarında bu dönemde İslam alimlerinin önemli eserler kaleme aldıkları bilinmektedir.⁵ el-Maverdi (1966)⁶, İmam Ebu Yusuf (1963)⁷ bu

---

² İngilizce kaynaklarda “göç, sefer” manasına gelen “rihla” kavramı kullanılmıştır. Bkz. Netton, I. R. (1991) Basic structures and signs of alienation in the “Rihla” of Ibn Jubayr, *Journal of Arabic Literature*, 22(1), 21-37.

³ Kamu harcaması tabiri günümüz maliye sisteminde başvurulan bir kullanımdır. Bu kullanım ile kastedilen mana devlet tarafından topluma yönelik yapılan harcamalar şeklindedir. Bu nedenle nadir de olsa literatürde devlet harcamaları kullanımı da bulunmaktadır. Yaygın kullanımında ötürü çalışmada kamu harcaması kullanımı tercih edilmiştir.

⁴ “Great Gap” kavramına ilişkin tartışmalar için bkz. Ghazanfar, S.M. (1995). History of economic thought: the Schumpeterian great gap, the lost Arab. Islamic legacy and the literature gap, *Journal of Islamic Studies*, 6(2), 234–53; Ghazanfar, S.M. (Ed.). (2004). *Medieval Islamic economic thought: filling the “great gap” in European economics*. Foreword by S.Todd Lowry, London: Routledge Curzon.

⁵ Bkz. Islahi, A. A. (2014). *History of Islamic economic thought: contributions of Muslim scholars to economic thought and snalysis*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing; Kallek, C. (2004b). *İslam iktisat düşüncesi tarihi: harac ve emval kitapları*. İstanbul: Klasik Yayınları; Siddiqi, M. N. & Ghazanfar, S.M. (2001). Early medieval Islamic economic thought: Abu Yusuf’s (731-798 ad) economics of public finance. *History of Economic Ideas*, 9(1), pp. 13-38.

⁶ Bkz. Yeşilyurt, Ş. (2021). İslam maliye tarihi literatürünün teşekkülüne bir katkı: Maverdi ve kamu maliyesi. Şahin Karabulut (Ed.), *Maliye biliminde gelenekçi ve yenilikçi yaklaşım ve gelişmeler: kamu harcamaları, kamu gelirleri, bütçe* (169-188. ss.). Ankara: Gazi Kitabevi Kallek, C. (2004a). Mâverdî’nin ahlâkî, içtimaî, siyasî ve iktisadî görüşleri, *Divan İlmi Araştırmalar*, 17, 219-265.

⁷ Bkz. Yeşilyurt, Ş. (2015), İmam Ebu Yusuf’un kamu maliyesi alanına katkısı, *Maliye Dergisi*, 69, 97-117.

isimlerden ön plana çıkanlarıdır ve bu isimler tarafından kaleme alınan eserler İslam maliye literatürüne önemli katkılar sunmuşlardır.

Ancak Keeler (2019), İslam tarihine ilişkin ileri sürülen ve literatürde kabul gören *altın çağ* görüşüne karşı çıkmaktadır. Çünkü bu tanımlama, kendi içerisinde her ne kadar bir övgü barındırsa da esasında bu tabir İslam'a ve dolayısıyla Müslümanlara tarihte bir *figüranlık* rolü biçmektedir. Böylece İslam'a yönelik günümüz medeniyetinin şekillenmesinde ana takımı destekleyen bir *tali kol* benzetmesi yapılmaktadır. Netice itibariyle günümüzdeki baskın görüş, ilerlemeci bir zihniyete sahiptir ve bu da İslam'ı sarih bir şekilde anlamamızı engellemektedir. Bu nedenle Keeler (2019)'a göre, *altın çağ* metaforu Müslümanları derinleşen bir krize doğru götürmektedir. Farklı bir deyişle; ilgili dönem, bir *altın çağ* olarak günümüz toplumunun şekillenmesinde üstlenen rol ile değil; aksine İslam tarihinin kendi dinamikleri içerisinde değerlendirilmelidir. Bu yönüyle İbn Cübeyr tarafından kaleme alınan seyahatnamenin, bu dinamikler ekseninde değerlendirilmesi oldukça önemlidir.

İbn Cübeyr tarafından kaleme alınan seyahatnamenin taşıdığı önemi nazarı dikkate aldığımızda, bu seyahatnamenin Arap edebiyatı için mümtaz bir konuma sahip olduğu ve hatta kendinden sonra ortaya konulan seyahatnamelere esin kaynağı teşkil ettiği kabul edilmektedir. Özellikle meşhur seyyah İbn Battuta'nın, bu seyahatnameden derin bir şekilde etkilendiği bilinmektedir. Hatta Netton (1991: 21) bu etkileşim hakkında İbn Cübeyr'in seyahatnamesinin, başta İbn Battuta'nunki olmak üzere sonraki seyahatnameler için bir "prototip" olduğunu iddia etmiştir.⁸

İbn Cübeyr'in seyahatnamesini gerek İslam iktisat ve maliye tarihine dair muhtevası gerekse seyahatname alanında özgün bir yere sahip olması ve kendinden sonra gelen seyyahları etkilemesi yönleriyle bu seyahatnamenin tarihsel bir perspektiften incelenmesi dikkate değerdir. Ancak şu hususu da göz önünde bulundurmak gerekmektedir. İbn Cübeyr, bu seyahati kapsamında farklı idarecilerin yönetimleri altında birçok bölge ve şehri ziyaret ettiğinden hassaten vergisel uygulamalar açısından bölgeler arası farklılıkların ortaya çıkması kuvvetle muhtemeldir. Bu yönüyle İbn Cübeyr'in gözlemleri neticesinde ortaya çıkan hususlara dair değerlendirmelerin o bölgelere mahsus olduğu göz ardı edilmemelidir. Diğer yandan seyahatname boyunca İbn Cübeyr, Sultan Selahaddin-i Eyyubi'den büyük övgülerle söz etmiştir. Bu övgülerin ardında askeri başarıları olduğu kadar vergisel anlamda uygulamaya koyulan politikaların da etkili olduğunu söylemek mümkündür. Özellikle de Hicaz bölgesinde hacılara yüklenmiş olan vergilerin kaldırılması, Sultan Selahaddin-i Eyyubi'nin uzun yıllar bu bölgede *hoş bir seda* ile anılmasına olanak sağlamıştır (Peters, 1994: 109; Bush-Joseph, 2013: 53).

---

⁸ Euben (2006) ve Öztürk (2019) her iki seyahatnamenin bir değerlendirmesini gerçekleştirmişlerdir. İlgili değerlendirmeler için bkz. R. L. Euben, (2008). *Journeys to the other shore: Muslim and western travelers in search of knowledge*. Princeton: Princeton University Press; Abdülaziz Öztürk, (2019). İbn Cübeyr ve İbn Battûta'ya göre Orta Çağ'da Akdeniz (*Yüksek Lisans Tezi*, Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Enstitüsü).

Yine de İslam maliye tarihi açısından İbn Cübeyr'in seyahatnamesi literatürde mümtaz bir yere sahiptir ve bu seyahatnamenin kamu maliyesi penceresinden ele alınmasının literatüre bir katkı sunacağı düşünülmektedir. Çünkü söz konusu seyahatname İslam tarihinde erken dönemlerde kaleme alınmış bir eserdir ve bu eser bünyesinde mali olaylara önemli düzeyde yer vermiştir. Dahası, mevcut literatürde seyahatnamelerin İslam maliye tarihi açısından incelenmemiş olmasından naşi mevcut çalışmanın özgün değerinin olduğu düşünülmektedir.⁹ Bu minvalde mevcut çalışma, belirtilen hususlardan ötürü literatürden farklılaşmaktadır.

İki bölümden oluşan çalışmanın birinci bölümünde İbn Cübeyr'in hayatı öz bir şekilde ele alınacaktır. Daha sonra ikinci bölümde hem kamu gelirleri hem kamu harcamaları hem de kamu maliyesinin idaresi özelinde, İslam maliye tarihi açısından seyahatnamenin ele aldığı konuların tartışılması gerçekleştirilecektir. Çalışmanın sonuç kısmında eserin genel bir değerlendirmesi ortaya konulacaktır.

1. İbn Cübeyr'in Hayatına Kısa bir Bakış

Endülüslü bir seyyah olarak bilinen İbn Cübeyr'in künyesi Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Cübeyr b. Muhammed b. Cübeyr el- el-Kinânî el-Belensî'dir.¹⁰ Baba mesleği olan katiplik, şairlik gibi meziyetleri olsa da İbn Cübeyr; ününü, yapmış olduğu hac seyahati neticesinde kaleme almış olduğu seyahatnameden almıştır (Dejugnat, 2017: 129). Künyesinde yer alan ibareden hareketle seyahatnamesi *Rihletü'l-Kinânî* olarak nam salmıştır. Diğer yandan İbn Cübeyr'in bu seyahate çıkma gayesi de oldukça ilginçtir: İbn Cübeyr bulunduğu bir mecliste zorla alkol almaya zorlanmış ve yaşadığı bu acı ve talihsiz deneyimden duyduğu nedamet neticesinde, işlemiş olduğu bu günaha kefaret olması gayesiyle, hac seyahatine çıkmıştır (Netton, 1991: 22). Ancak bu yaygın görüşe karşın Dejugnat'a (2017) göre bu seyahatin esas gayesinin ne olduğu oldukça tartışmalıdır.

Varlıklı bir ailede doğan ve daha sonra varlıklı bir aileden yapmış olduğu evlilik neticesinde önemli miktarda servet sahibi olan İbn Cübeyr, gerçekleştirdiği bu seyahatlerde maddi bir zorluk çekmemiştir. Diğer yandan kaleme almış olduğu seyahatnamenin ortaya konulmasında ve bu seyahatnamenin nam kazanmasında İbn Cübeyr'in henüz çocukluk dönemlerinde almış olduğu iyi bir eğitimin de etkili olduğu bilinmektedir (Okur, 2022: 376). Bu yönüyle İbn Cübeyr, eğitim faaliyetlerinden geri durmamış ve seyahat ettiği bölgelerde dahi eğitimine büyük bir önem atfetmiştir. İbn Cübeyr'in sahip olduğu bu eğitim kapasitesini, kaleme aldığı seyahatnamenin yazımından da okumak mümkündür. Gezdiği yerleri tasvir etmede ve tecrübe ettiği konuları kaleme almada sahip olduğu bu başarı, almış olduğu iyi eğitimin bir neticesi olarak düşünülmektedir. Bu yönüyle İbn Cübeyr'in günümüzde dahi

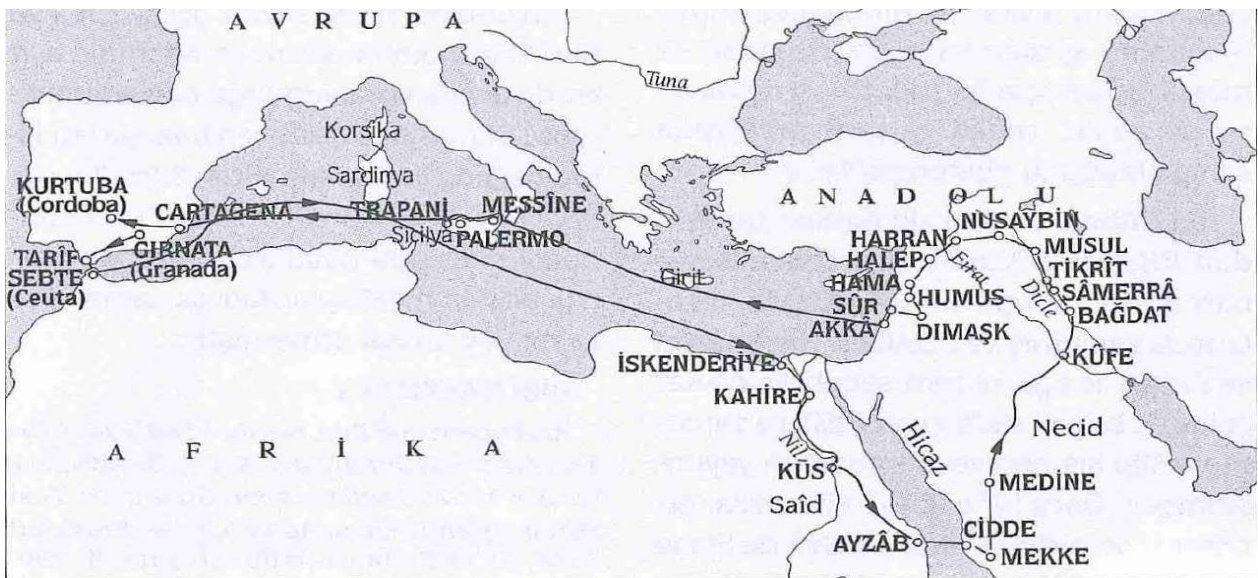
⁹ Fakat çok dar ve kısıtlı bir çerçevede de olsa Netton (1991), İbn Cübeyr tarafından ele alınan vergisel konuları değerlendirme yoluna gittiğini vurgulamak gerekmektedir.

¹⁰ İngilizce kaynaklarda İbn Cübeyr'in isminin oldukça farklı versiyonlarda ele alındığı görülmektedir. Dahası bu kullanımların yoğun ve farklı olması oldukça ilginçtir. İbn Jubayr, İbn Gubayr, İbn Djubayr, İbn Jubair, İbn Gubair, İbn Yubayr, İbn Goubair, İbn Giobeir bu kullanımlara verilebilecek bariz örneklerdir (Bush-Joseph, 2013: 10).

tanınmış olması ve sesini yüzyıllar sonrasında başarılı bir şekilde duyurabilmesi, onun gelecek nesiller için edindiği bilgeliği koruyarak yolculuğunun bir kaydını dikkatlice tutmasından kaynaklanmaktadır (Bush-Joseph, 2013: 7).

1183 yılında (bazı kaynaklarda 1182 yılı olarak da belirtilse de) Gırnata'dan yola çıkan İbn Cübeyr; fırtınalı ve şiddetli yağışlarla başlayan seyahati kapsamında -Resim 1'de görüldüğü üzere- dönemin önemli İslam şehirlerini, beldelerini gezmiş ve buralara ilişkin gözlemlerini seyahatnamesinde kaleme almıştır. 1183 yılında başlayan bu seyahat, 1185 yılında başladığı yerde (Gırnata'da) nihayete ermiştir. Bu seyahatten başka İbn Cübeyr'in yapmış olduğu seyahatlerin de olduğu bilinmektedir. Farklı bir deyişle, İbn Cübeyr, 1183 yılındaki ilk seyahatine ek olarak, 1189 ile 1217 yıllarında, farklı seyahatler de gerçekleştirmiştir.

Resim 1: İbn Cübeyr'in Seyahat Güzergahı

Kaynak: Karaarslan, 1999: 401.

İbn Cübeyr, yapmış olduğu bu seyahatlerde sadece gezip gördüğü yerler hakkında bilgi toplamamış ayrıca gittiği bölgelerdeki İslam alimlerinden önemli dersler de almıştır. Dahası edinmiş olduğu bu bilgileri yaşadığı yere (yani Kurtuba'ya) döndüğünde öğrencilerine de aktarmıştır. Örneğin, Hafız Ebu Muhammed el-Münziri, Hafız Ebü'l-Hüseyn Ali el-Kureşi ve Ahmed b. Abdülmü'min eş-Şerişi gibi isimler, İbn Cübeyr'in tanınmış öğrencilerinden bazılarıdır (Karaarslan, 1999: 401).

Bu yönüyle İbn Cübeyr sadece bir seyyah değil aynı zamanda bir alim hüviyetini de yüklenmiştir. Hem bir seyyah olması hem de gittiği yerlerde ilim meclislerinde bulunma gayretinden ötürü İbn Cübeyr'in kaleme almış olduğu seyahatnamenin İslam maliye tarihi açısından büyük bir önem taşıdığını kolaylıkla ifade etmek mümkündür. Diğer yandan İbn Cübeyr'in seyyah ve alim vasıflarının yanı sıra iyi de bir yazar olduğunu söylemek mümkündür; bu değerlendirmeyi İbn Cübeyr'in seyahatnamenin tanzimindeki başarısından da teyit etmek mümkündür.

2. İslam Maliye Tarihi Perspektifinden Seyahatnamenin İncelenmesi

Bilindiği üzere kamu maliyesi; temelde kamu gelirleri, kamu giderleri ile bu ikisi arasındaki ilişkiyi (kamu mali idaresini) ele almaktadır. Tıpkı günümüzde olduğu gibi geçmiş dönemlerde de kamu maliyesini oluşturan bu üç unsur bir arada varlığını sürdürmüştür. İbn Cübeyr'in seyahatnamesini kamu maliyesini oluşturan bu unsurlar açısından dikkate aldığımızda, ilgili seyahatnamede hem kamu gelirleri ve kamu giderleri hem de bunlar arasındaki ilişki yönünden kıymetli bilgilerin yer aldığını söylemek mümkündür. Ancak şu hususa da dikkat çekmekte fayda vardır: Seyahatnamede yer alan uygulamalar ve gözlemler farklı bölgeler ve idareler altında farklılık sergileyebilmektedir. Bu nedenle bu uygulamaların doğrudan doğruya İslam'ın asli kaynaklarından (Kur'an-ı Kerim ve sünnet-i seniyye) neşet etmiş uygulamalar olduğu düşüncesine sahip olunmamalıdır. Farklı bir ifadeyle, bu uygulamaların Müslüman devletlere ait uygulamalar olduğu ve ancak ilgili dönemdeki devlet idarecilerinin yukarıda belirtilen kaynaklara mugayir tutum ve davranışlarının da olabileceği göz önüne alınmalıdır. Bu yönüyle, aşağıda da etraflıca tartışıldığı üzere, seyahatnamede ağır vergi yüküne veya vergi mükelleflerine yönelik uygunsuz tutum ve davranışlara rastlamak mümkündür ki İbn Cübeyr de bu uygulamaları şiddetli bir şekilde eleştirmekte ve bunların İslam'a uygun tutum ve davranışlar olmadığını altını önemle çizmektedir (Bush-Joseph, 2013: 55).

2.1. Kamu Gelirleri Açısından Değerlendirme

İbn Cübeyr, seyahati esnasında Müslüman idareciler tarafından tarh ve tahsil edilen bir takım kamu gelirleri hakkında tespit ve görüşlerini ortaya koymuştur. Bu yönüyle seyahatnamede ele alınan kamu gelirlerini zekât, gümrük vergileri, öşür (ve haraç) ve cizye şeklinde sıralamak mümkündür. Bilindiği üzere bu vergiler vergi mükellefiyetlerine göre, Müslüman idareciler tarafından Müslümanlara (zekât ve öşür) ve Müslüman olmayanlara (haraç ve cizye) uygulanmıştır. Diğer yandan İbn Cübeyr ilgili seyahatnamede gayrimüslimlerin idaresi altında bulunan bölgelerde yaşayan ya da o bölgelerden geçmek durumunda olan Müslümanlara, ilgili bölgelerin idarecileri tarafından uygulanan vergi türlerinden de söz etmiştir.

Belirtildiği üzere, İslam maliye sisteminde önemli bir konuma sahip olan zekâta ilişkin bilgiler İbn Cübeyr'in seyahatnamesinde yer almıştır. İbn Cübeyr, seyahatinin ilk dönemlerinde İskenderiye'de zekâta ilişkin yaşadığı talihsiz bir olayı ele almıştır. Buna göre İskenderiye emiri, içinde İbn Cübeyr'in de bulunduğu kabilede yer alan hem yolcuların hem de onların yanında bulunan malların ve eşyaların kaydının tutulmasını istemiştir. Bu kayıt işleminden sonra bu kişiler ayrıca zekât ödemeye mecbur tutulmuşlardır. Ancak bu uygulama, İbn Cübeyr'in (2021: 86) de ifade ettiği üzere, haksız bir uygulamadır. Çünkü zekâtın tarh ve tahsil edilmesinde uygulanan *nisap miktarı ile zekâta tabi unsurların elde edilmesinin üzerinden bir yıl geçmesi kurallarının* burada ihlal edilmesi suretiyle ilgili kişiler, zekâtı ödemeye zorlanmışlardır. Dahası bu kişilere itimat edilmeyip yanlarında başka mal bulunup bulunmadığının teyit edilmesi maksadıyla bu kişilerin Kur'an-ı Kerim'e el basarak yemin

etmeleri de istenmiştir. İskenderiye’de yaşanan bu olayın bir benzeri Mısır’ın İhmin, Küs, Münyet İnü’l Hasib kentlerinde de tecrübe edilmiştir. İbn Cübeyr’e (2021: 100) göre, Allah için yola çıkmış bu insanlardan vergi (zekât) almak bir yana, bunlara zekât verilmesi gerekmektedir.

Yalnız yukarıda ele alınan haksız uygulama hakkında şu hususa dikkat çekmekte fayda vardır: İlgili haksızlık, bölge idarecilerinden mi kaynaklanmaktaydı yoksa devlet idaresinden mi? Daha net bir ifadeyle; yukarıda sunulan zekât hususunda, adaletsiz bir vergi uygulamasına gidilmesi dönemin Sultanı Selahaddin-i Eyyubi’den mi ya da bölge idarecilerinden mi kaynaklıdır? Bu husus hakkında İbn Cübeyr, ilgili adaletsizliğin doğrudan doğruya bölge idarecilerinin kötü idaresinden kaynaklandığının altını çizmiş ve Sultan Selahaddin-i Eyyubi’nin bu çirkin işlerle ilgisinin olmadığını açık bir şekilde dile getirmiştir. Dahası Sultanın haberi olsaydı, muhakkak tahsil edilen bu zekât gelirleri ilgili kişilere iade edilirdi; çünkü İbn Cübeyr’e (2021: 86) göre Sultan Selahaddin-i Eyyubi, adaletli bir kişidir ve devlet idaresinde adalete büyük bir önem vermiştir.¹¹

Bu dönemde yaygın bir uygulama alanı bulan kamu geliri türlerinden bir diğeri gümrük vergileridir ve İbn Cübeyr bu vergi hakkında *iğrenç, kahrolası ve lanet* tabirlerini kullanmaktadır. Çünkü Sultan Selahaddin-i Eyyubi’nin birçok bölgede bu verginin *hacılardan* alınmaması ve dahası bu vergiyi bizzat kendisi tarafından bölge idarecilerine ödeyeceğini taahhüt etmesine karşın, gümrük vergilerinin birçok bölgede uygulandığını müşahade etmekteyiz. Böylece İbn Cübeyr, bu vergilerin çokluğunu ve ödenmemesi durumunda hacıların (vergi mükelleflerinin) maruz kaldığı yaptırımları dikkate alarak gümrük vergilerini yoğun bir şekilde eleştirmiştir.

Gümrük vergilerinin alınmasının ardında yatan nedenleri dikkate aldığımızda (bilindiği üzere ilgili dönemde gümrük vergileri devletlerin önemli gelir kalemleri arasında sayılmaktadır), gümrük vergilerinin mevcudiyeti ve tahsil edilmesi, vergi mükelleflerin can ve mal güvenliğinin teminat altına alındığına delalettir. Farklı bir ifadeyle, gümrüklerde tahsil edilen bu vergiler kişilerin can ve mal güvenliğinin teminatı olarak görülmüştür (İbn Cübeyr, 2021: 305). Dolayısıyla söz konusu dönemde sadece Müslümanların idaresi altında olan bölgelerde değil, gayrimüslimlerin denetiminde olan bölgelerde de gümrük vergisi kamu gelirleri arasında önemli bir konuma sahip olmuştur. Gümrük vergileri, sadece ticaret yapılan ürünler üzerinden değil; tıpkı hacılardan da tahsil edilmesi örneğinden de görülebileceği üzere, daha geniş alanda uygulanan bir vergi türünü temsil etmiştir.

Diğer yandan ilgili dönemde gümrük vergilerinin politik bir araç olarak da kullanıldığını söylemek mümkündür. Örneğin Frenkler’in (gayrimüslimlerin) idaresi altında bulunan Tibnin’de, Mağripli Müslümanlardan daha yüksek miktarda gümrük vergisi tahsil edilmiştir. Bunun temel nedeni ise geçmişte Frenkler ile Müslümanlar arasında çıkan bir savaşta, Mağripli Müslümanların diğer Müslümanları desteklemiş olmalarıdır. Bunun neticesinde

---

¹¹ Netton (1991: 35), belirtilen bu yönleriyle Sultan Selahaddin-i Eyyubi’nin İbn Cübeyr için büyük bir kahraman olduğunu belirtmiştir.

Tibnin idaresinde bulunan gayrimüslimler, batıdan gelen Müslümanlardan daha yüksek vergi alma yoluna gitmişlerdir (İbn Cübeyr, 2021: 319). Böylece söz konusu dönemde vergiler politik bir amaç kapsamında ve belirli bir kesimi cezalandırma gayesiyle de kullanılmıştır.

Yukarıdaki gelirlere ek olarak, İbn Cübeyr (2021: 110) seyahatnamesinde gayrimüslimlerden alınan *öşür* vergisinden de söz etmiş ve doğru yoldan sapmış olan bazı yöneticilerin bu vergiyi Müslümanlara da uyguladığını dile getirmiştir. Bu vergi her ne kadar *haraç* olarak bilinse de çalışmada *öşür* kelimesinin kullanılmış olması, kuvvetle muhtemel mütercimnin çevirisinden kaynaklanmaktadır.¹² Çünkü toprak (veya ürün) üzerinden alınan vergiler, vergi mükellefinin Müslüman olup olmamasına göre farklı şekillerde adlandırılmaktadır. Bu yönüyle Müslümanlardan toprak (veya ürün) üzerinden alınan vergiler *öşür*; Müslüman olmayanlardan toprak (veya ürün) üzerinden alınan vergiler ise *haraç* olarak nitelendirilmektedir. Ancak burada dikkat çeken husus, gayrimüslimlerin muhatap olduğu vergilerin Müslümanlara da uygulanmasıdır ve İbn Cübeyr, söz konusu bu verginin Müslümanlara da uygulanmasının adaletsizliğe yol açtığını ifade etmiş; böylece ilgili verginin uygulanmasını eleştirmiştir.

İbn Cübeyr (2021: 254) tarafından ele alınan bir diğer kamu geliri türü cizye ödemeleridir. Seyahatnamede, her ne kadar sınırlı bir bilgi olsa da söz konusu dönemde Konstantin hükümdarı tarafından Emir Mesud'a (Gıyaseddin Mesud bin Keykavus ö. 1308) cizye ödendiği bildirilmiştir. Bu bilgi, o dönemde İslam idaresi ile Konstantin arasındaki ilişkiyi ele alması ve Müslümanların Konstantin'den vergi aldığını belirtmesi açısından kıymetlidir. Çünkü tarihte vergiler sadece kamu hizmetlerini finanse etmek maksadıyla tahsil edilmemişlerdir; vergilerin ayrıca, yukarıda da ifade edildiği üzere, tarihsel süreçte siyasi fonksiyonları da olmuştur. Farklı bir deyişle, günümüz maliye sisteminde vergilerin tahsilinin ardında yatan esas unsurun mali fonksiyon olduğu bilinse de geçmiş dönemde vergilerin siyasi yönlerinin de olduğu aşikardır. Konstantin'den alınan bu vergi, kamuya (devlete) gelir temininin yanı sıra siyasi özelliği açısından da dikkate şayandır. Yukarıda da ele alındığı üzere, benzer bir uygulamayı Tibnin idaresinde bulunan gayrimüslimler tarafından batıdan gelen Müslümanlara yüklenen vergilerde de görmek mümkündür. Belirtilen bu vergi türlerine ek olarak, bu bölgede ikamet eden Müslümanlardan ayrıca baş vergisi ile Müslümanların yetiştirdikleri meyvelerden alınan vergiler de tahsil edilen diğer vergi türleridir (İbn Cübeyr, 2021: 320).

2.2. Kamu Harcamalarına Dair Değerlendirmeler

İbn Cübeyr, seyahatnamesinde kamu gelirlerine ek olarak ilgili dönemde yapılmış olan kamu harcamalarına ilişkin de önemli bilgiler paylaşmıştır. İmamlara ve mezar görevlilerine yapılan maaş ödemeleri; kamuya yarar sunan okul-medrese, hamam, hastane, akıl hastaneleri,

¹² Editörün dikkati ve uyarısı neticesinde eserde bahsedilen verginin “uşûr” yani “gümrük vergisi” olabileceğini söylemek mümkündür. Bu verginin, bilinen “öşür” den farklı olmakla beraber, çeviri eserlerde Türkçeye zaman zaman “öşür” diye çevrildiği bilinmektedir. Çeviri metinde bahsi edilen verginin “tüccarlardan tahsil edildiği” ifadesi söz konusu değerlendirmeyi önemli kılmaktadır. Editörün bu kıymetli katkısı için teşekkür ederim.

kütüphane gibi yapılar için yapılan harcamalar; yollar ve köprülere yapılan masraflar ile yetimlere yönelik sosyal harcamalar ilgili dönemde yapılan kamu harcamalarına verilebilecek temel örneklerdir. Bu ve benzeri harcamalar doğrudan devlet idaresi tarafından ifa edildiği gibi ayrıca vakıflar da ilgili harcamaların finansmanında önemli bir kaynağı teşkil etmiştir. Diğer yandan vakıflar vasıtasıyla olmayıp toplumun önde gelenlerinin şahsi olarak yaptıkları ve topluma fayda sunan harcamaları da bu minvalde düşünmek mümkündür. Örneğin İbn Cübeyr (2021: 290), bu harcamalardan topluma fayda sağlayanlar için (örneğin çeşmeler hakkında) *kamu malı* tabirini kullanmaktadır. İslam tarihi açısından kamu mallarına ve bunların finansmanına ilişkin tartışmaların ve düşüncelerin ilgili dönemden itibaren mevcut olduğunu söylemek mümkündür.

İbn Cübeyr, yukarıda da ifade edildiği üzere, sadece kamu gelirleri hakkında değil, ayrıca kamu harcamaları konusunda da önemli bilgiler vermiştir. Bilhassa kamu harcamalarının finansı konusunda verdiği ayrıntılı bilgiler günümüz devletlerine, alternatif bir finans kaynağı sunması açısından ışık tutmaktadır. Örneğin ilgili dönemde okul-medrese, hamam, hastane, kütüphane gibi kamuya yararlı yapıların inşasında vakıflardan istifade edilmiştir. Bu durumu İbn Cübeyr'in İskenderiye'ye yapmış olduğu seyahatte sarıh bir şekilde görmek mümkündür. Bu bağlamda tıpkı İbn Cübeyr (2021: 87-88) tarafından ileri sürüldüğü üzere, Sultan Selahaddin-i Eyyubi, eğitim faaliyetlerine büyük bir önem vermiş ve alimlerle öğrencilerin istifadesine sunulmak üzere medrese, barınma yerleri, kütüphane, hamam ve hastane tesis etmiştir. Tüm bu masraflar, kurulan vakıflar tarafından karşılanmıştır. Bunlara ek olarak burada eğitim gören öğrencilerin iâşesi de bu vakfın harcamaları arasında olmuştur. Bu vakfın temelde iki gelir kaynağının mevcut olduğu bilinmektedir: Gayrimüslim halktan alınan vergiler ile Sultan Selahaddin-i Eyyubi'nin şahsi gelirlerinin sekizde beşi. Diğer yandan, bu gibi kamuya hizmet sunan kurumların varlığını sağlıklı bir şekilde sürdürebilmesi adına Sultan Selahaddin-i Eyyubi, vakıfların resmileştirilmesini (yasal zeminin güçlendirilmesini) temin etmiş ve böylece topluma önemli katkılar sunan bu harcamalarda sürekliliğin sağlanmasına olanak tanımıştır.

İlgili dönemde İskenderiye'de kamu harcamasına örnek teşkil edecek bir husus ise burada mescitlerin çok olması ve bu mescitlerde görev alan imamların düzenli maaş almalarıdır. Sultan Selahaddin-i Eyyubi'nin maaş bağladığı bu imamlara yapılan ödemeler, kamu harcamalarına temel bir örnek teşkil etmektedir. İmamlara ilaveten maaş ödemesi yapılan bir diğer kesim ise mezarların bakımlarını üstelenen kişilere yapılan ödemeler olmuştur (İbn Cübeyr, 2021: 90). Bu maaş ödemeleri, vakıflar aracılığıyla karşılanmasının yanı sıra devlet bütçesinden de karşılanmıştır.

Diğer yandan İbn Cübeyr (2021: 93), seyahatnamesinde hastanelere büyük bir önem atfetmiş ve bunların hem personel hem de diğer harcamaları hakkında etraflıca bilgiler sunmuştur. Bunlar arasında akıl hastaneleri de önemli bir yere sahiptir. Kahire'de yer alan akıl hastanesi, bunun tipik bir örneğidir. Bu akıl hastanesinde ilaç hazırlamadan hasta odalarına ve hastalıklara ilişkin araştırmalar yapılmasına olanak sağlayacak çeşitli harcama kalemlerinin bulunduğu bilinmektedir. Bu hastanelerin harcamaları, yukarıda da sunulduğu üzere ya

vakıflar vasıtasıyla ya da devlet hazinesinden (Sultan'ın şahsi hazinesinden de) yapılmıştır. Örneğin Bağdat'ta bulunan hastane hem çalışan sayısı hem de sahip olduğu bina yapısı itibarıyla dikkat çekicidir. İlgili dönemde bu hastanede 52 doktor ile bu doktorlara yardımcı olacak düzeyde birçok hizmetli istihdam edilmiştir (İbn Cübeyr, 2021: 249). Kahire ve Bağdat'a ek olarak Musul, Nusaybin, Harran, Halep, Hama, Humus, Şam gibi önemli şehir merkezlerinde de hastanelerin varlığı görülmektedir. Hem umuma yönelik hastaneler hem de akıl hastalarına mahsus olan hastanelerinin mevcudiyeti ilgili dönem Müslüman topraklarında sunulan kamu hizmetinin (ve tabii kamu harcamasının) boyutunu bir nebze de olsa ortaya koymaktadır.

Bu dönemde bölgelerin imarında fayda sunacağı düşünülen yol ve köprülerin inşası da kamu harcamaları açısından dikkate değerdir. Nil boyunca yapılan kemerli köprüleri betimleyen İbn Cübeyr (2021: 94), bunların hem askeri hem de iktisadi ve mali yönlerden topluma ve devlete büyük bir katkı sunduğunun altını önemle çizmiştir. Bu hizmetlerden farklı olarak, topluma fayda sunduğu bilinen diğer bazı kamu hizmetlerinin de bu dönemde sunulduğunu bilmekteyiz. İkamet edilen evlerin aralarına suyollarının inşası, su biriktirilen büyük havuzların mevcudiyeti, yağmur suları için su sarnıçlarının tesis edilmesi gibi imar faaliyetleri bu kamu hizmetlerine örnek olarak sunulabilir.

Bu imar faaliyetlerinden özellikle yol ve köprülerin inşası neticesinde bu bölgelerde güvenliğin sağlanması da önemli bir kamu harcaması türü olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yönüyle hacıların ve yolcuların güvenliğinin sağlanmasında, bu yerlerde bekçilerin bulunduğu ve bu bekçilere yönelik çadırların da inşa edildiği ve böylece kamu güvenliğinin de sağlanması yoluna gidildiği bilinmektedir. Kuşkusuz bu imar faaliyetleri ile kamu güvenliğini temin etmeye yönelik kamusal hizmetler, kamu harcamalarının çerçevesinin çizilmesine yardımcı olabilmektedir.

Belirtilen bu kamusal hizmetlerden farklı olarak, bu dönemde bilhassa hacıların seyahat güzergahları üzerinde bulunan çadır kentlerde kaybolan hacıların bulunması ve seyahat grubuna tekrar dahil edilmesi için kurulan bürolar da bir kamu hizmetini temsil etmektedir. Bu bürolarda görev alan memurlar vasıtasıyla kaybolan hacının memurlarca deveye bindirilmesi ve tellal yardımıyla hem isminin hem de eşkalinin etrafa duyurulması yoluyla kafilesine ulaştırılması hedeflenmiştir (İbn Cübeyr, 2021: 208). Sunulan bu hizmet, kuşkusuz bir amme hizmetini temsil etmiş ve bu kamusal hizmet kaçınılmaz olarak kamu harcamasına neden olmuştur.

Diğer yandan, toplumsal fayda sağlayan sosyal harcamaların da ilgili dönemde yaygın bir şekilde uygulama alanı bulduğunu söylemek mümkündür. Şam'da yetim çocuklara yönelik yapılan harcamalar, bu anlamda ön plana çıkan harcamalar arasındadır. İbn Cübeyr (2021: 289), Şam'da yetim çocuklar için yapılan bu kamu harcamalar için *şehrin medar-ı iftihar*ı değerlendirilmesini yapmıştır.

Yukarıda ele alınan kamusal hizmetlerin finansmanı konusuna baktığımızda, İbn Cübeyr bu kamusal hizmetlerin (vergi haricinde) iki yöntemle karşılandığını belirtmektedir: Vakıflar

ve devletin önde gelenlerinin veya zenginlerin topluma fayda sağlayan alanlarda yaptığı harcamalar. Her iki kaynaktan yapılan harcamalar hakkında İbn Cübeyr (2021: 148), *Allah (cc) yoluna vadesiz güzel bir borç* tanımlamasını yapmıştır. Bu tanımlama esasında oldukça ilginç ve günümüz kamu maliyesi açısından gerekli bir örnekleme temsil etmektedir. Çünkü İslam inancında insan hayatı, içinde yaşadığı dünyadan ibaret değildir; İslamiyet'te dünya hayatı ahiret inancı ile desteklenmiştir. Bu yönüyle gerek vakıflar gerekse de toplumun önde gelenlerinin toplum lehine yaptıkları harcamalar (amme harcamaları), günümüzde de kamu harcamalarının finansı açısından önemlidir. Günümüzde devletin büyüklüğünün bir göstergesi olan devlet harcamalarının yapısında bir büyümenin olduğu aşikardır. Bu nedenle vakıfların sunabilecekleri bu katkılar büyük miktarlarda olamayabilirler. Ancak bu kaynaktan yapılan harcamaların günümüzde sosyal harcamalara denk düşmesi; günümüz devletleri ve toplumları için büyük önem arz etmektedir.

İbn Cübeyr'in seyahatnamesinde bu anlamda yukarıda belirtilen kaynaklar açısından önemli uygulama örnekleri mevcuttur. Örneğin İbn Cübeyr'in seyahatte bulunduğu kafilede, Emir Mesud'un kızı Melike Hatun, Musul yöneticisi İzzeddin'in annesi ve Horasan şehirlerinden İsfahan'ın yöneticisi olan Dekus'un kızı da bulunmuştur. İbn Cübeyr (2021: 209), seyahat esnasında bu isimlerin, hassaten Melike Hatun'un, yaptığı harcamalara dikkat çekmiş ve bu harcamaların ekseriyetle toplumda bulunan fakirler ve yolcular lehinde olması ile kamuya fayda sunması açısından toplumsal bir faydadan söz etmiştir. Yukarıda da ifade edildiği üzere bu harcamalar (yabancı devletlerden veya bireylerden temin edilmediği için) bir nevi *iç borçlanma* olarak değerlendirilmiştir; ancak bu borcun dünya hayatında değil ahirette ifa edileceğine de vurgu yapılmıştır.¹³ Dahası İbn Cübeyr (2021: 292) bu hayır faaliyetlerinin ifasında kişilerin bir yarış halinde olduğunu ve Allah (cc) katında bu yarışın muhakkak bir mükafatının olduğunu da altını çizmiştir. İlgili harcamaların, kamu maliyesine sunduğu katkıları düşündüğümüzde, bu harcamalar vasıtasıyla devlete (kamu idaresine) yüklenen mali yük nispeten hafiflemiş ve toplumda gelirin yeniden dağılımı noktasında bu harcamalar dengeleyici bir rol üstlenmişlerdir.

2.3. Kamu Maliyesinin İdaresine İlişkin Değerlendirmeler

Vergilemede adaletin sağlanması ve bunun için vergi yükünün adilane bir şekilde dağıtılmasına yönelik uygulamalar; gümrük vergisi gibi birtakım vergilerin kaldırılması ve meydana gelen açığın Sultan Selahaddin-i Eyyubi tarafından karşılanması; vergi memurlarının mükellef haklarına riayet etmesinin temin edilmesi gibi konular İbn Cübeyr'in seyahatnamesinde ele alınmış konulardır ve bu konular ilgili seyahatnamenin kamu maliyesinin idaresi hususunun değerlendirilmesi açısından kıymetlidir. İbn Cübeyr, yapmış olduğu seyahatte bu konular üzerinde hem gözlemlerini sunmuş hem de ilgili konuların lehinde veya aleyhinde olan görüşlerini ileri sürmüştür.

¹³ Ayrıca seyahat boyunca da bu kişilerin yaptıkları yardımlar ve harcamaları neticesinde bunlara yönelik yoğun dualar da edildiği bilinmektedir (İbn Cübeyr, 2021: 209).

Vergi tahsilinde adalet konusu üzerinde önemle duran İbn Cübeyr, gezdiği bölgelerde vergide adaleti sağlamak adına uygulanan yöntemlerden de söz etmektedir. Örneğin Nil kenarında bulunan Cize adlı köydeki uygulamanın dikkate şayan olduğunu belirten İbn Cübeyr (2021: 95) şu bilgileri aktarmıştır: Verginin tarh edilebilmesi için Nil'in su seviyesi ölçülmekte ve bu ölçümde özel yapım bir mermerden istifade edilmektedir. Belirli seviyelere ayrılan bu mermerde, Nil suyunun seviyesi ölçülmektedir. Örneğin mermerde su seviyesinin 19 zirâya ulaşmasının o yılın bereketli geçeceğine işaret olduğu kabul edilmektedir. Ayrıca verginin tahsil edilebilmesi için su seviyesinin en az 16 zirâ seviyesinde olması gerekmektedir. Aksi durumda yeterli miktarda tarım yapılamayacağı için Sultan, vergi tahsili talebinde bulunamamaktadır.

Kamu maliyesinin idaresi açısından dikkate değer bir diğer konu, adaletsiz uygulamalardan ötürü bazı vergilere son verilmesidir. Örneğin Sultan Selahaddin-i Eyyubi, Fatımilerden beri bölgede hacılardan alınan gümrük vergilerinin uygulamasına son vermiştir. Çünkü Fatımiler hacılardan zorla ve hatta işkenceyle gümrük vergisi talebinde bulunmuşlardır. Burada kişinin ödeme gücü veya fakirlik hususu gibi şahsi konular dikkate alınmadan, tüm hacılar ilgili vergiye mükellef tutulmuşlardır. Dahası vergisini ödemeyen veya ödeyemeyen hacılar *kulaklarından asılma* gibi birtakım çirkin muamelelere muhatap tutulmuşlardır. Bu vergiden başka Nil'in suyunun kullanılmasından dahi vergi alınması yoluna gidilmiştir. Sultan Selahaddin-i Eyyubi, tüm bu *yıkıcı* vergileri ortadan kaldırmıştır (Netton, 1991). Öte yandan bir bölgeden tahsil edilen buğday ve benzeri mahsullerden alınan vergileri Mekke ve Medine'ye giden yolculara tahsis etmiştir (İbn Cübeyr, 2021: 96). Tüm bu uygulamalar, Sultan Selahaddin-i Eyyubi'nin vergi adaletini sağlamada sergilediği çabayı ve kutsal topraklara giden yolculara verdiği ehemmiyeti ortaya koymada açık örneklerdir.

İbn Cübeyr (2021: 100), Sultan Selahaddin-i Eyyubi'nin hem vergilerin miktarında ve oranında hem de tahsil süreci hakkında adaletli ve titiz bir tavır sergilediğini ifade etse de vergi memurlarının bazı bölgelerde (örneğin yukarıda da tartışıldığı üzere İskenderiye ve Mısır'ın İhmin, Küs, Münyet İnü'l Hasib kentlerinde) adaletsiz uygulamalara başvurdukları görülmüştür. Bu uygulamaların *çirkin* görüntülere neden olduğuna vurgu yapan İbn Cübeyr, ayrıca vergi mükelleflerinin özel hayatlarına da tecavüz edildiğini belirtmiştir. Örneğin Mısır'ın bazı kentlerinde vergi memurlarının *ellerinde uzun kabzalı demirlerle* hacıların eşyalarını delik deşik ederek aramaları hakkında İbn Cübeyr (2021: 100), Allah'ın (cc) insanın gizlisinin araştırılmasını yasakladığını belirterek; buna rağmen yapılan bu uygulamanın *zulümden* başka bir şey olmadığını altını çizmiştir.

Vergileme alanında yaşanan adaletsiz ve uygunsuz uygulamalar sadece yukarıda belirtilen bölgelerde değil, aynı zamanda Hicaz bölgesinde de varlığını göstermiştir. Özellikle bu bölgede bulunan yağmacı halkın, hacılara büyük eziyetler ettikleri bilinmektedir. Bu eziyetlere ek olarak, Mekke emiri de hacılardan gümrük vergisi talebinde bulunmuştur. Bu dönemde Sultan Selahaddin-i Eyyubi, Hicaz'da hacılardan alınan gümrük vergilerine son verilmesini istemiş ve bunun karşılığında Mekke emirine mal ve gıda yardımında bulunmuştur (Peters, 1994: 113). Ancak bazı yıllarda (örneğin İbn Cübeyr'in orada bulunduğu

dönemde) bu yardımların gecikmesi nedeniyle hacılar, emir tarafından rehin alınmış ve gümrük vergilerinin ödenmesine zorlanmışlardır. Böylece hacılar, “Sultanın yardımı gelirse serbestsiniz ama gelmezse Harem’e girmek için vergi vereceksiniz” ikazına maruz kalmışlardır.¹⁴

İbn Cübeyr, (2021: 109), belirtilen bu zor koşullar altında hac görevinin dahi düştüğünü; farklı bir ifadeyle hacın Müslümanlar üzerinde artık bir fariza olmadığını ileri sürmüştür. Çünkü İslam hukukuna göre; kargaşa ve baskı dönemleri gibi insan hayatını tehlikeye atan zamanlarda hac yükümlülüğü ortadan kalkmaktadır. Ayrıca bu ağır vergi uygulamaları da hacıları olumsuz bir şekilde etkilemektedir. Tüm bu nedenler dikkate alındığında İbn Cübeyr’e göre, bu koşullar altında hacın zarureti ortadan kalkmaktadır. Böylece İbn Cübeyr, ağır vergi yükü ile hac farizasının zarureti arasında bir bağ kurma yoluna gitmiştir.

Vergilendirme sürecinde yaşanan ve yukarıda sıralanan durumlar hakkında İbn Cübeyr (2021: 105), hisbe¹⁵ teşkilatının önemine ve gerekliliğine vurgu yapmıştır. Özellikle adaletsiz ve uygunsuz faaliyetlerin yaşandığı bölgelerde ilgili sorunların giderilmesinde hisbe kurumundan istifade edilmesi yönünde çözüm önerilerinde bulunmuştur. Bu yönüyle yukarıda da görüldüğü üzere İbn Cübeyr, seyahatnamesinde kamu maliyesine ilişkin konularda sadece mevcut durumu ele almamış ayrıca çözüm önerilerinde de bulunmuştur.

Sonuç

Günümüzde İslam maliye tarihi alanında kaleme alınan çalışmaların eksikliği kendini belirgin bir şekilde hissettirmektedir. Bu nedenle İslam ekonomisine dair genel bir çerçeve çizilmesi noktasında İslam maliye tarihinin, ele alınması elzemdir. Çünkü bu zengin tarihsel tecrübeden alınacak uygulama örneklerinin bulunduğu düşünülmektedir. Bu yönüyle tarihsel süreçte kaleme alınmış olan çalışmalar oldukça büyük önem taşımaktadır ve İbn Cübeyr tarafından kaleme alınmış olan seyahatname, bu kapsamda literatüre bir katkı sunabilecek bir eserdir. İbn Cübeyr, 1183’te başlayan seyahatini 1185 yılında tamamlanmış ve bu seyahat esnasında şahit olduğu hususları seyahatnamesinde kaleme almıştır. Sicilya’dan Ortadoğu’ya, Kuzey Afrika’ya, Anadolu’ya önemli İslam şehirlerini gezen İbn Cübeyr, buralarda gerek tecrübe ettiği gerekse o bölgelerin önde gelenlerinden aldığı bilgileri usta bir şekilde kaleme almıştır. Bu konular arasında kamu maliyesini oluşturan kamu gelirleri, kamu giderleri ve kamu mali idaresindeki işleyişe ilişkin değerlendirmeleri bulmak mümkündür. Ayrıca İbn Cübeyr, özellikle kamu gelirlerinin tarh ve tahsili aşamalarında tecrübe ettiği uygunsuz olaylar hakkında da önemli eleştiriler ileri sürmüştür. Bu yönüyle İbn Cübeyr’in seyahatnamesi, İslam maliye tarihinin ele alınmasında kıymetli bir çalışmadır. Diğer yandan İslam maliye tarihinin

¹⁴ İbn Cübeyr’in (2021: 109) aktardığı bilgilere göre; Sultan Selahaddin-i Eyyubi, hacılardan gümrük vergisi alınmaması karşılığında Mekke emirine 2.000 dinar ve 2.000 irdeb (o dönemde dokuz kiloya yakın hububat ölçüsü) buğday tahsis etmiştir.

¹⁵ İslâm hukukunda bir şehir halkının şer’i emir ve yasaklara uymasını sağlamakla görevli olan, ölçü, tartı, mal ve ücretleri kontrol eden, şehirdeki ticari davalara ve bazı amme davalarına bakan belediye teşkilatı, ihtisap. <http://lugatim.com/s/hisbe> (Erişim 18.07.2022).

incelenmesinde, bilebildiğimiz kadarıyla, seyahatnamelerin araştırma konusu yapılmamış olması, mevcut çalışmanın literatürden farklılaştığı önemli noktalardan birisidir.

Seyahatnamede ele alınan kamu gelirlerine baktığımızda, İbn Cübeyr'in zekât, gümrük vergileri, öşür (haraç) ve cizye konularını ele aldığını görmekteyiz. İbn Cübeyr, bu vergi türlerinden zekât hakkında hem İskenderiye'de hem de Mısır'ın İhmin, Küs, Münyet İnü'l Hasib kentlerinde haksız bir şekilde tahsil yoluna gidildiğini ifade etmiştir. Benzer şekilde İbn Cübeyr, hacılara uygulanan gümrük vergilerini de şiddetli bir şekilde eleştirmiş ve dahası bu vergi türü hakkında *iğrenç, kahrolası ve lanet* gibi tanımlamalar kullanmıştır. Böylece İbn Cübeyr ilgili vergilerin tahsilinde vergi mükelleflerinin maruz kaldığı olayların İslam'a uygun tutum ve davranışlar olmadığına altını önemle çizmiştir. Bu eleştirilerinde İbn Cübeyr ayrıca ilgili sorunların kaynağı hakkında da değerlendirmeler yapmış ve bu uygulamaların dönemin devlet başkanı Selahaddin-i Eyyubi'den mi yoksa bölge idarecilerinden mi kaynaklandığını ele almıştır. Bu hususta İbn Cübeyr, Sultan Selahaddin-i Eyyubi'nin daima vergilendirme sürecinde adilane bir şekilde davranılmasını emrettiğini; ancak bölge idarecilerinin bazılarının bu kurallara riayet etmediğinin altını çizmiştir. Dahası, Sultan Selahaddin-i Eyyubi hacıların vergi yükünü azaltmak adına hacıların mükellef olduğu gümrük vergisinin kaldırılmasına ve ilgili tutarın bölge idarecilerine bizzat kendisi tarafından ödeneceğine dair kararları uygulamaya koymuştur.

İlgili dönemde yapılan kamu harcamalarına baktığımızda, İbn Cübeyr'in bu konuda önemli bilgiler aktardığını müşahede etmekteyiz. İbn Cübeyr, evvela kamu harcamalarını imamlara ve mezar görevlilerine yapılan maaş ödemeleri; kamuya yarar sunan okul-medrese, hamam, çeşme, hastane, akıl hastaneleri, kütüphane gibi yapılar için yapılan harcamalar; yollar ve köprülere yapılan masraflar ile yetimlere yönelik sosyal harcamalar şeklinde sıralamıştır. Daha sonra bu harcamaların finansmanı konusunda da değerlendirmelere yer vermiştir. Tahsil edilen vergiler ile vakıflar, söz konusu dönemde kamu harcamalarının temel finans kaynakları olmuşlardır. Bunlara ilaveten toplumda bulunan zenginler de kamuya faydalı olacak işlerde cömertçe harcamalarda bulunmuşlardır. Özellikle son grup tarafından sunulan bu harcamalar hakkında İbn Cübeyr, *Allah (cc) yoluna vadesiz güzel bir borç* tanımlamasını yapmıştır. Bu değerlendirme kapsamında ilgili kişiler tarafından yapılan harcamalar bir nevi iç borçlanma örneği olarak sunulmuştur. Ancak bu borçların ifası noktasında, söz konusu bu iç borçlar günümüzdeki kavramdan oldukça farklıdır.

Son olarak kamu maliyesinin idaresi açısından seyahatnameyi ele aldığımızda İbn Cübeyr, vergilemede adaletin sağlanması ve bunun için vergi yükünün adilane bir şekilde dağıtılmasına yönelik uygulamalar ile vergi memurlarının mükellef haklarına riayet etmesi konularını ele almıştır. Burada özellikle Sultan Selahaddin-i Eyyubi'nin vergilemede adaletle büyük önem verdiği daima belirtilmiş ve bunu sağlamak adına vergilerin ilgası dahil bazı vergisel politikaların uygulamaya koyulduğu görülmüştür. Diğer yandan yapılan harcamaların finansmanı konusunda ilgili dönemde vakıflardan aktif bir şekilde istifade edilmiştir. Hatta Sultan Selahaddin-i Eyyubi vakıfların, varlığını sağlıklı bir şekilde sürdürebilmesi adına resmileştirilmesini temin etmiş ve böylece topluma önemli katkılar

sunan bu harcamalarda sürekliliğin sağlarnasını tesis etmiştir. Bu tarihsel tecrübeden yola çıkarak özellikle günümüzde sosyal adaletin tesis edilmesine katkı sunmada vakıflardan istifade edilmesinin isabetli olduğu düşünölmektedir.

Netice itibariyle, İbn Cübeyr tarafından kaleme alınan bu seyahatnamenin, hem kamu gelirleri ve kamu giderleri hem de kamu maliye idaresi noktalarında İslam maliye tarihini okumada önemli katkılar sunabileceği düşünölmektedir. Bu yönüyle mevcut çalışmanın gerek İslam maliye tarihi literatürüne gerekse bu alanda çalışmalar ortaya koyacak araştırmacılara bir katkı sunacağı tahmin edilmektedir.

Kaynakça

- Ağdemir, Z. (2021). Türkiye Selçuklu Devleti Maliyesini İbn-i Haldun ile anlamak: mali sosyolojik bir yaklaşım, *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 28(3), 631-655 .
- Bal, O. (2014), İslam İktisadı'nın kilometre taşlarından Ebu Yusuf'un iktisadi düşüncesi, *Türkiye İslam İktisadı Dergisi*, 1(2), 1-41.
- Bonebakker, S. A. (1972). Three manuscripts of Ibn Jubayr's Rihla. *Rivista degli studi orientali*, 47, 235-245.
- Bush-Joseph, K. (2013). *Ibn Jubayr: The Rihla*. Senior Honors Seminar in History.
- Dejugnat, Y. (2017). "Ibn Jubayr", *Encyclopaedia of Islam*, Part 2017-3, Leyde, Brill, 129-132.
- Ebu Yusuf. (1973). *Kitâbü'l-Harâc*. (Çeviren, A. Özek), İstanbul: Hisar Yayınları.
- Ebu'l-Hasan Habib el-Maverdi. (1966). *El-Ahkâmü's sultaniye: İslam'da devlet ve hilafet hukuku*. çev. Ali Şafak, İstanbul: Bedir Yayınları.
- Euben, R. L. (2008). Journeys to the other shore: Muslim and western traveleres in search of knowledge. Princeton: Princeton University Press.
- Ghazanfar, S.M. (1995). History of economic thought: the Schumpeterian great gap, the lost Arab. Islamic legacy and the literature gap, *Journal of Islamic Studies*, 6(2), 234-53.
- Ghazanfar, S.M. (Ed.). (2004). *Medieval Islamic economic thought: filling the "great gap" in European economics*. Foreword by S.Todd Lowry, London: Routledge Curzon.
- Gürkan, C. (2013). Modern maliye teorisinin klasik kökenleri: İbni Haldun'dan 'post-Kameralizm'e mali düşünce, *Maliye Dergisi*, 164, 1-26.
- <http://lugatim.com/s/hisbe> (Erişim 18.07.2022).
- Islahi, A. A. (2014). *History of Islamic economic thought: contributions of Muslim scholars to economic thought and snalysis*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Islahi, A. A. (2015). Ibn Khaldun's theory of taxation and its relevance, *Turkish Journal of Islamic Economics*, 2(2), 1-19.
- İbn Cübeyr. (2021). *İbn Cübeyr seyahatnamesi Endülüs'ten Hicaz'a*. Tercüme Mehmet Öztekin, İstanbul: Nizamiye Akademi.
- İbn Cübeyr. (t.y). Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed el-Kinânî el-Belensî. Rihletü İbn Cübeyr. Beyrut: Daru Sader.
- Kallek, C. (1997), Ebu Yusuf'un iktisadi görüşleri, *İslam Araştırmaları Dergisi*, 1, 1-18.
- Kallek, C. (2004a), Mâverdî'nin ahlâkî, içtimaî, siyasî ve iktisadî görüşleri, *Divan İlmi Araştırmalar*, 17, 219-265.
- Kallek, C. (2004b), *İslam iktisat düşüncesi tarihi: harac ve emval kitapları*. İstanbul: Klasik Yayınları.
- Karaarslan, N. Ü. (1999). İbn Cübeyr. *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, 19, 400-402.
- Keeler, A. P. (2019). *Rethinking Islam and the west: a new narrative for the age of crises*. Cambridge: Equilibra Press.

- Netton, I. R. (1991) Basic structures and signs of alienation in the "Rihla" of Ibn Jubayr, *Journal of Arabic Literature*, 22(1), 21-37.
- Okur, H. (2022). İbn Cübeyr'in gözüyle XII. asırda Orta Doğuda dini hayat, *İSLARA Uluslararası İslam Araştırmaları Kongresi (12 Şubat 2022) Bildiriler Kitabı*, Editörler: Erdem Can Öztürk ve Mahmud Esad Erkaya, Ankara: Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Yayınları.
- Orman, S. (2010). *İktisat, tarih ve toplum*. Küre Yayınları.
- Orman, S. (2020), *Gazali'nin iktisat felsefesi*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Özdemir, A. (2013), İmam Ebu Yusuf'un fukaha tabakatındaki yeri, *The Journal of Social Science Studies*, 6(3), 491-508.
- Öztürk, A. (2019). İbn Cübeyr ve İbn Battûta'ya göre Orta Çağ'da Akdeniz (Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Enstitüsü).
- Peters, F. E. (1996). *The Hajj: The Muslim pilgrimage to Mecca and the holy places*. Princeton: Princeton University Press.
- Schumpeter, J. A. (1997). *History of economic analysis*. London: Routledge.
- Siddiqi, M. N. & Ghazanfar, S.M. (2001), Early medieval Islamic economic thought: Abu Yusuf's (731-798 ad) economics of public finance. *History of Economic Ideas*, 9(1), 13-38.
- Siddiqi, M. N. ve Ghazanfar, S. M. (2001), Early medieval Islamic economic thought: Abu Yusuf's (731-798 ad) economics of public finance, *History of Economic Ideas*, 9(1), 13-38.
- Uslu, R. (2013), İmam Ebu Yusuf'un hayatı ve Kitâbü'l-Harâc, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 22, 403-429.
- Wright, W. (1907). *The travels of Ibn Jubair*. (Revised by M. J. De Goeje), Leyden: E. J. Brill.
- Yeşilyurt, Ş. (2015), İmam Ebu Yusuf'un kamu maliyesi alanına katkısı, *Maliye Dergisi*, 69, 97-117.
- Yeşilyurt, Ş. (2021). İslam maliye tarihi literatürünün teşekkülüne bir katkı: Maverdi ve kamu maliyesi. Şahin Karabulut (Ed.), *Maliye biliminde gelenekçi ve yenilikçi yaklaşım ve gelişmeler: kamu harcamaları, kamu gelirleri, bütçe* (ss. 169-188). Ankara: Gazi Kitabevi.

Extended Abstract

Today, the lack of studies in the field of Islamic public finance history is quite obvious. For this reason, it is essential to consider the history of Islamic public finance from a historical perspective at the point of drawing a general framework for Islamic economics. It is because there are application examples to be taken from its rich historical experience. So, the studies written in the historical process are of great importance and the travel book written by Ibn Jubair is an important work that can make a contribution to the literature in this context.

Ibn Jubair completed his journey, which started in 1183, in 1185, writing down the issues he witnessed during this trip in his travel book. Traveling to important Islamic cities from Sicily to the Middle East, North Africa, and Anatolia, Ibn Jubair masterfully penned the information he had experienced in these places and the information he received from the leaders of those regions. Among many subjects, it is possible to find evaluations carried out by him over public revenues, public expenditures, and the functioning of public finance administration. In addition, Ibn Jubair put forward severe criticisms about the inappropriate events he experienced especially during the imposition and collection of public revenues. In this respect, it is fair to say that Ibn Jubair's travel book is a valuable study in dealing with the history of Islamic public finance. On the other hand, the fact that travel books have not been the subject of research in the study of Islamic public finance history, as far as we know, is one of the important points where the current study differs from the literature.

Considering the public revenues discussed in the Ibn Jubair's travel, we realize that Ibn Jubair dealt with the issues of zakat, customs duties, the tithe (tribute), and jizya. Ibn Jubair, for instance, stated that zakat, one of these taxes, was unfairly collected both in Alexandria and in the cities of Ihmin, Kūs, Münyet İnü'l Hasib in Egypt. Similarly, Ibn Jubair harshly criticized the customs duties imposed on pilgrims, using the definitions of *heinous*, *damned*, and *iniquitous* against it. As a result, Ibn Jubair underlined that the incidents that taxpayers were exposed to in the collection of related taxes were not attitudes and behaviours in accordance with Islam. In these criticisms, Ibn Jubair also made evaluations about the source of the related problems, discussing whether these practices stemmed from the head of state, Sultan Saladin, or the regional administrators. In this regard, Ibn Jubair noted that Sultan Saladin always ordered and paid more attention to fair treatment in the taxation process, but that some of the regional administrators did not comply with these rules. Moreover, to reduce the tax burden of the pilgrims, Sultan Saladin implemented the decisions regarding the abolition of the customs tax that the pilgrims were liable for, covering the related amount to be paid by himself to the regional administrators.

As for the public expenditures, we observe that Ibn Jubair conveyed important information on this subject, classifying them as salary payments to imams and tomb attendants; expenditures made for buildings such as schools, madrasas, Turkish baths, fountains, hospitals, mental hospitals, and libraries that offer public benefits; expenditures for the construction of roads and bridges; and social expenditures for orphans. Later, the author also included evaluations

about the financing of these expenditures. Taxes and waqfs were the main financial sources of public expenditures in the said period. In addition to them, the wealthy in society had also spent generously on works that would benefit the public. Especially in the last group, Ibn Jubair defined it as *a good debt* for the sake of Allah (SWT). Based on this explanation, the expenditures made by the relevant persons were presented as an example of a kind of domestic borrowing. However, at the point of fulfilment of them, these domestic debts are quite different from today's concept.

Finally, taking into consideration the travel book from the point of the administration of public finances, Ibn Jubair discussed the issues of ensuring justice in taxation and the applications for the fair distribution of the tax burden, and the observance of taxpayer rights by tax officers. Ibn Jubair argued that especially Sultan Saladin attached great importance to justice in taxation by noting that some tax policies, including the abolition of taxes, were implemented to achieve this. On the other hand, in the financing of the public expenditures, waqfs were actively used in the relevant period. Sultan Saladin, moreover, ensured that waqfs were formalized to maintain their existence healthily and thus ensured continuity in these expenditures, which made significant contributions to the society. In this respect, it is obvious that it is appropriate to benefit from waqfs in contributing to the establishment of social justice, especially today, based on this historical experience.

All in all, this travel book written by Ibn Jubair can make important contributions to reading the history of Islamic public finance in terms of both public revenues and public expenditures as well as public finance administration. The present study, therefore, would contribute both to the literature on Islamic public finance history and to researchers who will conduct studies in this field.